

שושני על נבואת משה רבנו

על גישתו החינוכית המיוחדת של המורה הגדול והתמהוני שנולד בכריסק דליטא בשנת 1895 בערך ונפטר במונטבידאו בשנת 1968, איש החידות המחוּספס שכונה 'מר שושני', 'הרב שושני', 'פרופסור שושני', או פשוט 'שושני' – לא נכתב רבות.¹ שומעי שיעוריו הרבים בצרפת, בישראל, באורוגוואי ובארצות נוספות – ובהם עמנואל לוינס, אלי ויזל ושלום רוזנברג – מעידים על ידיעותיו המפליגות בכל מקצועות היהדות ובייחוד בתלמוד, וכן במתמטיקה ובפיזיקה, בתולדות הפילוסופיה, בדתות העולם, בשפות ובספרויות. עוד הם מעידים על נוכחותו העזה והבלתי נשכחת כמורה. מדבריהם עולה שהוא שש לשלול מוסכמות, לנפץ הנחות מוקדמות ולהכריח את תלמידיו להטיל ספק בכל מה שחשבו שידעו.² כמו סוקרטס (מנון, 80, א-ג) גם הוא היה מעין דג-חשמל, שזעזע ושיתק כל דעתן וידען והכניסו להלם ולמבוכה. הוא הדגיש את השאלות ולא את התשובות ולימד את תלמידיו כי 'כרטיס הכניסה להיכל הידע – הקושיה!³ הוא נהג להפתיע את תלמידיו בקושיות בלתי צפויות, ואם לא הבינו אותן, צעק עליהם בקול רם והעליבם בעוקצנות. עם זה תלמידיו, רובם ככולם, מוקירים אותו ומסכימים שהייתה להם זכות ללמוד עמו, ויש מהם שטוענים שהוא אף שינה את חייהם. 'העולם', אמר פעם רוזנברג, 'מתחלק לשניים, לאלה שהכירו את שושני ולא להם ולא לאלה שלא זכו'.⁴

במאמר הקצר הזה אדון בשתי סוגיות מתורתו של שושני ובתוך כך אשתדל לעמוד על יסודות מסוימים בגישתו החינוכית. שתי הסוגיות מתייחסות לנבואת משה רבנו.

- * אני מודה לפרופ' צבי בכרך, ד"ר אנבל הרצוג, וד"ר שמואל ויגודה על עזרתם החשובה.
- 1 ראו ח' עמית וש' רוזנברג, 'היופי הזה קבור עכשיו באדמה', עמודים, 15 (תשנ"ה), עמ' 133-134 (=עמית), עמ' 135-137 (=רוזנברג); ש' ויגודה, הפילוסופיה היהודית של עמנואל לוינס, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג, עמ' 14-39. וכן: Malka, *Monsieur Chouchari: l'énigme d'un maître du xxe siècle*, Paris 1994; É. Wiesel, *Le chant des morts*, Paris 1966, pp. 119-144; Idem, *Paroles d'étranger*, Paris 1982, pp. 108-113; Idem, *Silences et mémoire d'hommes*, Paris 1989, pp. 13, 24.
  - 2 שמו המקורי של שושני, שלא נודע לתלמידיו בחייו, היה ככל הנראה הלל פרלמן (ראו ויגודה, עמ' 15-16; מלכא, עמ' 17-18, 40, 50, 64-66, 209-206. השוו הראי"ה קוק, אגרות הראיה, ירושלים תשכ"ב, עמ' שכט-של). אם אינני טועה, שושני קרא לעצמו על שם ז'אק שושנה (שושנת יעקב!), מוכר פנינים (פערלמאן!) מסתורי שנזכר בספרו המהולל של ההרפתקן אנרי דה מונפריד, סודות הים האדום (H. de Monfreid, *Secrets de la mer*, Rouge, Paris 1931); ראו מלכא, עמ' 137-141.
  - 3 השוו ויזל, שירת המתים (לעיל, הערה 1), עמ' 131: 'האמנתי שידעתי את התלמוד? טעות. חשבתי שהבנתי את הפירושים של רש"י? אשליה' וכו'.
  - 3 רוזנברג (לעיל, הערה 1), עמ' 137.
  - 4 שם. השוו מלכא (לעיל, הערה 1), עמ' 126.

ככל הידוע, שושני לא פרסם מאמרים או ספרים. אמנם הוא השאיר מחברות ומכתבים, אך טרם פורסם מהם דבר. דיוני מבוסס על עדויות שונות המפוזרות בכתביהם של תלמידיו, ובפרט על שני קטעים, האחד של לוינס והאחר של רוזנברג.

וידבר ה' אל משה לאמר

באמצע שנות השלושים ישב שושני בשטרסבורג שם לימד צעירים יהודים, סטודנטים בעיקר. הוא התפרסם במהרה בשל ידיעותיו האדירות. תלמידיו הנאמנים מצאו שלא היה טקסט תלמודי סתום שלא היה מסוגל לפרשו בו במקום ובחריפות. מסופר כי אחד מתלמידיו, עובדיה איזנברג, דמות ידועה בקהילת עדת ישראל בעיר, ניסה אותו פעם בבקשה המוזרה שיפרש את הפסוק הרווח ביותר במקרא, 'וידבר ה' אל משה לאמר'. לא ידוע לי מה ענה אז שושני לאיזנברג, אולם מתועדת תגובתו של עמנואל לוינס לעצם הבקשה, שנים לאחר מכן: 'חישבו, זה כאילו ביקשתם מאינשטיין לעשות פעולת חיבור'.⁵ כך לפחות צוטט לוינס, אבל אפשר לחשוב שאמר דבר אחר במקצת: 'חישבו, לכאורה זה כאילו ביקשתם מאינשטיין לעשות פעולת חיבור'. הרי בקשתו של איזנברג לא הייתה קלה. היא לא דמתה לבקשה מאינשטיין לבצע פעולת חיבור, אלא לבקשה ממנו להסביר מהי פעולת חיבור. בפסוק 'וידבר ה' אל משה לאמר' חבוי סודה של נבואת משה רבנו. בקשתו של איזנברג, כמדומה, הטרידה את שושני. הוא שב לפרש את הפסוק שנים לאחר מכן, בסוף שנות ה-40, כאשר לוינס למד אצלו בפריס. לוינס כתב על כך בקריאה התלמודית 'הברית':

בארבעת החומשים האחרונים של התורה, מופיע תדיר הפסוק 'ויאמר ה' את משה: דבר אל בני ישראל לאמור' [שמות לא, יב-יג ועוד]. מורה מזהיר שהיה לי לאחר המלחמה טען שיש באפשרותו להציע מאה ועשרים פירושים שונים לצירוף מלים זה, שפשוטו נטול תעלומה. ברם, הוא גילה לי רק אחד מהם. ניסיתי בעצמי לנחש עוד אחד. בפירוש היחיד שגילה לי, משמעות 'לאמור' היא 'לא לומר'. במילים אחרות, 'דבר אל בני ישראל כדי לא לומר'. יש צורך בלא-נאמר [non-dit] בכדי שהשמיעה תישאר חשיבה; או יש צורך שהדיבור יהיה גם לא-נאמר בכדי שהאמת (או דבר ה') לא תכלה את השומעים; או בכדי שדבר ה' יוכל לדור, ללא סכנה לבני אדם, באבר הלשון ובשפה של בני אדם. בקריאתי שלי את הפסוק, משמעות המילה 'לאמור' הנה 'כדי שיאמרו': 'דבר אל בני ישראל כדי שהם יאמרו', תלמד אותם בעומק דיו כדי שיתחילו לדבר, שישמעו כך שידברו. מאה ושמונה עשר הפירושים האחרים של הפסוק הזה עדיין נותרים להתגלות. מורי לקח את סודם עמו לקבר.⁶

אפשר שמה שאמר שושני ללוינס בסוף שנות ה-40 בפריס הוא מה שאמר לאיזנברג כעשר שנים לפני כן בשטרסבורג, ואפשר שדבריו ללוינס הם תוצאה של יותר מעשר שנות מחשבה על הפסוק. מכל מקום, מסתבר שהפרשנות לפסוק הייתה חשובה לו. ברם אם נסמוך על לשון העדויות שלפנינו, איזנברג שאל את שושני על אודות הדיבור של ה' אל משה ('וידבר ה' אל משה לאמר'), ואילו שושני דיבר עם לוינס על אודות הדיבור של משה

5 מלכא (לעיל, הערה 1), עמ' 112.

6 E. Lévinas, *L'au-delà du verset*, Paris 1982, p. 100. ראו ויגודה (לעיל, הערה 1), עמ' 35.

אל בני ישראל ('דבר אל בני ישראל לאמור'). איזנברג נדרש לתאולוגיה (בין אדם למקום) ואילו לוינס לאתיקה (בין אדם לחברו). לאמיתו של דבר, נראה לי כי שושני עצמו, בפירוש היחיד לפסוק שגילה לוינס, חשב בעיקר על אותם הכתובים העורכים הקבלה מדויקת בין הדיבור של ה' אל משה לבין הדיבור של משה אל בני ישראל – 'וידבר ה' אל משה לאמר: דבר אל בני ישראל לאמר' (למשל בויקרא ד, א-ב). ואם כך הדבר, אזי פירושו של שושני ל'לאמר' מתייחס הן לרישא והן לסיפא, הן לדיבור של ה' אל משה והן לדיבור של משה אל בני ישראל, הן לתאולוגיה והן לאתיקה, הן לכתוב של איזנברג והן לכתוב של לוינס.⁷

ובכן, לפי פירושו של שושני, 'לאמר' = 'לא לומר'. אלוהים אמר למשה שלא לומר כך וכך לבני ישראל, כלומר שלא למסור להם את סוד הדברים במילים מפורשות. ואם נפרש את ה'לאמר' שברישא באותה הדרך, יהיה עלינו לומר שאף אלוהים, בדברו אל משה, לא מסר לו את סוד הדברים במילים מפורשות. ה'לא לומר' של משה משקף את ה'לא לומר' של אלוהים.

פירושו של שושני מתייחס ביסודו לבעיית התקשורת – ללשון, לדיבור, להוראה. רמז להבנת ממד זה בפירוש שגילה לוינס גלום בפירושו של לוינס, שכן במובן מסוים שני הפירושים חד הם, אף-על-פי שהם הפוכים. לפי פירושו של לוינס, על המורה ללמד את תלמידיו לפרש את הטקסט בעצמם ('לאמר' = כדי שיאמרו), וזה בדיוק מה ששושני עשה בלא-נאמר (non-dit) המסקרן שלו שאותו מסמלים מאה ותשעה-עשר הפירושים שלא נאמרו ושעורר את לוינס לדבר בעצמו ולפרש את הטקסט בעצמו, גם אם בדרך ההפוכה מזו של מורו! פירושו של לוינס נולד בלא-נאמר שבפירושו של שושני, ממש כמו שפירושיהם של בני ישראל לתורת משה נולדים מתוך הלא-נאמר שבדברי משה, וממש כמו שבדברי משה נולדו מתוך הלא-נאמר שבדבר ה'. פירושו של שושני מפרש אפוא את דברי אלוהים אל משה ואת דברי משה אל בני ישראל, ולא זו בלבד אלא שהוא גם רפלקסיבי ומפרש את עצמו. ועוד הוא מפרש את דברי לוינס בעל כורחו: 'לאמור' במובן 'כדי שיאמרו' משמע 'לאמור' במובן 'לא-לומר'.

ובכן מתוך שיקולים חינוכיים, ולא מתוך כילות, שושני ניאות לגלות ללוינס רק פירוש אחד מתוך מאה ועשרים הפירושים שלו לפסוק. ברם הפירוש הזה הוא פירוש-המפתח דווקא, והוא מלמד על יחס המורה לתלמידיו שהוא יחסו של אלוהים למשה, יחסו של משה לבני ישראל ויחסו של שושני ללוינס. מטרת המורה אינה להכתיב לתלמידיו, אלא לעזור להם לדבר בכוחות עצמם, והוא עושה זאת באמצעות הלא-נאמר, למשל מאה ותשעה-עשר הפירושים שלא נאמרו.

למה התכוון שושני כשאמר שיש לו מאה ועשרים פירושים לפסוק? מדוע נקב מספר זה דווקא? אולי התכוון למאה ועשרים אנשי כנסת הגדולה?⁸ ואולי התכוון לשנות חייו של משה⁹ ושל רבן יוחנן בן זכאי,¹⁰ שאליהן מייחל כל אחד ואחד ('עד מאה ועשרים!')? שושני אולי רומז כי ההוראה של משה הייתה דינמית ולא סטטית, היא התחדשה תדיר לאורך כל שנות חייו, ופרשנותנו לה חייבת להתחדש תדיר לאורך כל שנות חייו. 'אלוהים', מצוטט בשם שושני, 'משמע תנועה ולא הסבר'.¹¹

7 בהקשר הזה תהא שמואל ויגודה באוניי כיצד היה מפרש שושני את הפסוק בכמדר כז, טו: 'וידבר משה אל ה' לאמר'.

8 על-פי מגילה יז, ע"ב.

9 דברים לא, ב.

10 ראש השנה לא, ע"ב.

11 ויזל, שירת המתים (לעיל, הערה 1), עמ' 125.

הנקיבה במספר '120' היא דוגמה לתחבולה חינוכית החביבה על שושני: שימוש במספרים מדויקים בהקשרים תמוהים. כך למשל בשנות השלושים הוא העביר שיעור בשטרסבורג על ספר בראשית בקבוצה שנהגה להיפגש פעם בשבוע למשך שלוש שעות. הקורס התחיל בחג הפסח, ובחג השבועות הוא עדיין עסק במילה הראשונה 'בראשית' בלי לחזור על עצמו אפילו פעם אחת. כשתלמידיו שאלו תמהו: 'כמה זמן אפשר לדבר על המילה הזאת', ענה: 'שישה חודשים'.¹² בשיעור גמרא שהעביר בקיבוץ בארות יצחק בשנת 1952, הוא ביקש מן המשתתפים להקשות על המשנה הראשונה בבבא מציעא. כשלא הצליחו למצוא קושיה רצינית אחת, אמר בביטול: 'מטומטמים, יש כאן 50 שאלות!' והתחיל למנותן אחת לאחת.¹³ זמן קצר לאחר שהגיע לקיבוץ בארות יצחק, הופיעה בעיתון 'מעריב' כתבה של עיתונאי שהפליג עמו מצרפת לארץ, נדהם מגאונותו וכתב עליו בהתלהבות. שושני ציווה על תלמידו ועוזרו, הקיבוצניק הצעיר צבי בכרך (לימים פרופסור להיסטוריה באוניברסיטת בר-אילן), שיקנה 250 עותקים של העיתון. כששאל בכרך לפרש הדבר, ענה שושני: 'שיהיו 250 פחות'. עד היום בכרך תוהה מדוע 250 דווקא.¹⁴ ודוגמה אחרונה: שושני נהג לומר שלכל כתוב בתורה יש '2,400,000 משמעויות'.¹⁵ שימושו החוזר של שושני במספרים מדויקים נועד כנראה להפתיע את התלמידים, לאתגר אותם ולעורר אותם למחשבה. לוינס אמר ששושני לקח עמו אל קברו מאה ושמונה-עשר פירושים. אלו הפירושים שלטענתו היו ידועים לו. אולם מתברר שבכתוב עצמו היו לשיטתו 2,399,998 פירושים, נוסף על הפירוש שגילה ללוינס והפירוש שלוינס ניחש בעצמו. בכך הורה שושני כי הנסתר תמיד רב על הנגלה.

12 מלכא (לעיל, הערה 1), עמ' 120 (לדעתי, שושני לא אמר את המילים 'de plus'); עמית (לעיל, הערה 1), עמ' 134. עמית, שם. 13

14 בכתבה 'פרצופים באניה' מאת ד' גלעדי (מעריב, 16.10.52), נכתב: 'באניה הפליגו רבים וגם חשובים, פרופסורים ושופטים, קונסולים ושר"רים, אך האישיות הפופולרית ביותר היתה אותו יהודי בשם בן-שושן שתמיד נמצאו שומעים את לקחו, בין שישב בסוכה – שהוקמה לכבוד חג הסוכות – ובין שעלה לסיפון העליון, שעל אחד מספסליו היה מבלה את לילותיו, מכורבל במעילו מציגת הלילה. בן-שושן זה הוא יליד אפריקה הצפונית והתעסקותו היא – היותו "מטיף" באחד מבתי הכנסיות הקטנים בפאריס הברה. איש מונח בחיצוניותו, לבוש קרעים, וממבט ראשון לא היית נותן בעדו פרוטה, כפי שאומרים. אך אין תוכו ככרו, ותהייה קלה על קנקנו יעמידך על פירוש המימרה על הקנקן הישן עם היין הישן. זהו תלמיד-חכם שלא רבים דוגמתו, שוחה כשחיין-אלוף בים התלמוד, המדרשים, מפרשים ראשונים ואחרונים, ומדעים "חיצוניים", ואין לך שאלה שלא יתרצה בק"ן טעמים, ואין לך מימרה שלא יידע אותה כלשונה, לפי הדרך והעניין, אם זו אגדה או הלכה. וידיעותיו שופעות כמעין המתגבר ומדרשי הפליאה שלו מפליאים את אזני ולב שומעיו ודיבורו שוטף בריבוי לשונות פוליגלוטי. ואם על ידען אומרים שהוא "עילוי", הרי על כגון זה אומרים שהוא "גאון". ואין פלא שקמו לו חסידים באניה מביין נוסעי כל המחלקות ומכל הגילים, והיה האיש כחידה בעיני כולם; מניין הוא ציץ פתאום וכיצד לא ידענו עליו ולא שמענו את שמו, ומדוע אינו נחשב בין גאוני ישראל של הרור הזה, העני כל כך באדיר-ידיעות ובעלי כושר ביטוי כמוהו, ולמה חיצוניותו העלובה, המביישת את פנימיותו העשירה וכו'. שושני נקרא רשמית 'מרדכי בן שושן' מאז אוגוסט 1952, כאשר הושגה בעבורו תעודת לידה מרוקאית מזויפת על שם זה (ראו מלכא לעיל, הערה 1), עמ' 202, 205-206, והשוו צילום התעודה בעמוד שאחרי עמ' 108). הוא היה משכנע כיליד צפון אפריקה; הוא הכיר היטב את המנהגים של יהדות ספרד ושלט בערבית, שכן שהה באוראן ובערים אחרות במגרב בסוף שנות העשרים (שם, עמ' 77, 169-170).

15 לוינס, תשע קריאות תלמודיות (תרגם דניאל אפשטיין), תל-אביב תשס"א, עמ' 157 (מקור: E. Lévinas, *Du sacré au saint*, Paris 1977, p. 59). ראו ויגודה, (לעיל, הערה 1), עמ' 34. במתן תורה עמדו 600,000 איש בהר סיני, כפול ארבע (אולי 'פשט, רמז, דרש, סוד' או 'ללמוד וללמד לשמור ולעשות' וסוטה לז, ע"א-ע"ב; השוו לוינס (לעיל, הערה 6), עמ' 96).

הוראה זו עשתה רושם על לוינס. המושגים 'אמירה' (dire) ו'נאמר' (dit) הפכו למושגי יסוד בכתביו הפילוסופיים המאוחרים. לפי כתבים אלו, סוד הדיבור אינו מצוי ב'נאמר' אלא ב'אמירה', ו'יסוד האמירה' (dire) לעולם אינו נאמר (dit) בעצמו ובמדויק.¹⁶ סביר להניח שמושגי היסוד האלה של לוינס התגבשו אצלו מתוך התמודדותו עם דברי שושני, והם משקפים עיקרון חשוב בגישתו החינוכית של המורה המזהיר. עם זה, התלמיד היה ניהיליסט פחות ממורו. הוא חיפש פירוש חיובי ל'לאמר' ('כדי שיאמרו'), הפך את ה'לא-נאמר' ל'אמירה', ואולי כתב את המילים 'מורי לקח את סודם לקבר' בצער אמיתי ובלי כל אירוניה.

ניהיליזם? שושני לא היה ניהיליסט מובהק אבל היה לו יצר ניהיליסטי לא קטן, והוא גם ראה בניהיליזם מכשיר חינוכי יעיל. פעם, כשתלמיד צעיר במונטבידאו פירש את המילים 'חדש ימינו כקדם' (איכה ה, כא) כדברי תקווה ונחמה, שושני עצר אותו: 'לא, אלה דברי ייאוש! שכן הבקשה 'חדש ימינו כקדם' מבטאת את ההכרה שההיסטוריה האנושית נכשלה כישלון חרוץ, ויש למחוק את כולה ולחזור לגן עדן ('קדם' הוא גן עדן על-פי בראשית ב, ח), לתקופה שבה לא היה לאדם חופש רצון.¹⁷

ועוד, רעיון ה'אין' (nihil) ללא ספק ריתק את שושני. והנה מעשה שהיה. בסמינר לבני עקיבא ולמורים דתיים שהתקיים בדוראסנו שבאורוגוואי ושבמהלכו חלה שושני ונפטר, עמדה קבוצה של משתתפים לצאת לטיול והמתינה ליד האוטובוס. בין חברי הקבוצה היו גם שלום ורינה רוזנברג ובנם יואב בן השנתיים. יואב ביקש מאמו דבר-מה, ואמו השיבה לו ש'אין זמן' מכיוון שהאוטובוס עומד לנסוע. יואב הקשה: 'מה זה "אין"?' שושני, שעמד בקרבת מקום, שמע את דבריו של הפעוט והתלהב מאוד-מאוד: 'איזה גאון!', הוא צעק, 'איזו שאלה נפלאה! מה זה "אין"?'¹⁸

אוריין תליתאי

כאשר שלום רוזנברג למד אצל שושני במונטבידאו בשנות השישים הוא רשם מפיו את עשרת 'עקרונות הפרשנות' שלו. העיקרון התשיעי הוא: 'חכם עדיף מנביא', והעיקרון העשירי והאחרון הוא: 'ועדיף מכולם [מחכם ומנביא] עומד בסוד ה', ולבו חודר מתחת לסמלי אות ומילה, ציור ודמיון, ורואה באספקלריא המאירה – אוריין תליתאי'.¹⁹ עיקרון זה רומז לדבריו של איש גלילי עלום-שם המובאים בתלמוד: 'בריך רחמנא דיהב אוריין תליתאי לעם תליתאי על ידי תליתאי' וכו' (שבת פח, ע"א). ותרגומו: ברוך הרחמן, שנתן תורה משולשת (רש"י: 'תורה נביאים וכתובים') לעם משולש (רש"י: 'כהנים לויים וישראלים') על-ידי השלישי (רש"י: משה, שנולד שלישי, אחרי מרים ואהרן).

16 לוינס הרחיב בנושא ופיתח אותו בספרו 'אחרת מן ההווה או מעבר למהות' (E. Lévinas, *Autrement qu'être*) (ou au-delà de l'essence, Paris 2001, pp. 43-99), (האג 1978), (הציטטה מעמ' 96. ראו ויגודה (לעיל, הערה 1), עמ' 84-92, 336. והשוו E. Lévinas, *Totalité et infini*, Paris 1990 ('כוליות ואין-סוף'), מבוא למהדרה הגרמנית (1987), עמ' iii: 'langage du non-dit. Écriture!'

17 מלכא (לעיל, הערה 1), עמ' 186. השוו רמב"ן על בראשית ב, ט.

18 את הסיפור הזה שמעתי מפי ד"ר רינה רוזנברג.

19 רוזנברג (לעיל, הערה 1), עמ' 137.

כיצד הבין שושני את הביטוי 'אוריין תליתאי'? רוזנברג הסביר היטב שמדובר ב'רובד הנסתר בתורתם של חז"ל, וזהו המפתח ... להבין סוגיות רבות בתלמוד'.²⁰ מכאן ששושני לא פירש את הביטוי בדרכו של רש"י. הרובד השלישי אינו הכתובים, אלא הנסתר בתורתם של חז"ל. משתמע, כמדומה, שלדברי שושני התורה המשולשת היא תורה שבכתב, תורה שבעל-פה, והתורה הנסתרת. ואולי אפשר לומר: תורת הנביא, תורת החכם, ותורת העומד בסוד ה'. שתי התורות הראשונות מנוסחות בסמלים, באותיות, במילים, בציור, ובדמיון. השלישית מתייחסת למה שמעבר להם.

ואני תוהה באיזו מידה שושני מושפע כאן מעמדתו של הרמב"ם,²¹ שלפיה רובד המשמעות העמוק ביותר הוא הרובד של השכל העיוני, וברובד זה אין מילים או דימויים. מכל מקום ברור כי לדעת שושני, התורה השלישית מצויה ב'לא-נאמר' (non-dit), כלומר לא רק מעבר לפסוק אלא גם מעבר לכל המילים ולכל הדימויים.

שושני מבהיר שה'עומד בסוד ה' ... רואה באספקלריא המאירה', כמו משה רבנו, ולא כמו יתר הנביאים. 'כל הנביאים נסתכלו באספקלריא שאינה מאירה, משה רבנו נסתכל באספקלריא המאירה' (יבמות מט, ע"ב). אפשר להניח כי פירושו של רש"י למאמר חז"ל זה על האתר מצא חן בעיני שושני: 'וכסבורים [כל הנביאים] לראות ולא ראו, ומשה נסתכל באספקלריא המאירה וידע שלא ראוהו בפניו'. האספקלריה המאירה מסלקת כל דמיון וציור, מפיגה אשליות וכזבים. שושני תובע מתלמידיו להסתכל באספקלריה המאירה, כלומר הוא תובע מהם את הראייה הבהירה והמפוכחת של משה רבנו.

מעניין להשוות את פירושו של שושני ל'אוריין תליתאי' לפירושו של ר' שמואל אידליס (מהרש"א). המהרש"א ממשיך את פירושו של רש"י שלפיו 'אוריין תליתאי' רומז ל'תורה נביאים וכתובים', ומוסיף: 'שהראשון במעלה [מלמטה] הם כתובים שניתן ברוח הקודש, ולמעלה מהם דהיינו נביאים שנאמר בנבואה, ולמעלה מהם התורה שניתנה על ידי משה רבנו באספקלריא המאירה'.²² הן המהרש"א והן שושני קושרים את 'אוריין תליתאי' עם 'האספקלריא המאירה'; לדעת המהרש"א, הרובד הראשון ('תורה') נתגלה ב'אספקלריא המאירה', ואילו לדעת שושני, הרובד השלישי נתגלה בה.

מעבר למילים

בשתי הסוגיות המתייחסות לנבואת משה רבנו שנדונו כאן ישנו מסר משותף ברור: הסוד שבתורה אינו מנוסח במילים, לא בכתב ולא בעל-פה. הוא מעבר למילים. הפסוק 'וידבר ה' אל משה לאמר', משמעו לא לומר לבני ישראל במפורש את אוריין תליתאי, אבל באי-האמירה שלך תעזור להם לגלותו בעצמם ולהגיע למדרגתך, שהיא 'עומד בסוד ה' ורואה באספקלריא המאירה'. מדיוננו עולה כי תפקידו של המורה, לפי שושני, הוא להידמות למשה רבנו, כלומר ללמד על-ידי אי-אמירה. כמו כן, תפקידו לעזור לתלמידים להידמות למשה רבנו, כלומר לעזור להם להסתכל בעצמם באספקלריה המאירה. תפקיד המורה אינו להעביר חומר מסוים או להנחיל ערכים

20 שם.

21 למשל במורה הנבוכים, א, נט, סח; ג, נא.

22 ר' שמואל אידליס (מהרש"א), חידושי הלכות ואגדות, יבמות מט, ע"ב.

מסוימים אלא לעזור לתלמידים לפקוח את עיניהם ולראות בבהירות. אני מנחש ששושני האמין שכדי להצליח בכך על המורה לשבור בלי רחמים לא מעט אספקלריות שאינן מאירות. ודומה ששושני נהנה מאוד לשברן.

בשולי המאמר

כשסיימתי לכתוב מאמר זה, מסרתי אותו לעיונו של פרופ' צבי בכרך, מי שהיה כאמור תלמידו ועוזרו של שושני בקיבוץ בארות יצחק בסתיו 1952. במכתב תגובתו אליי הסתייג בכרך מביטוי אחד במשפט הראשון של המאמר: 'גישתו החינוכית' של שושני. והרי מכתבו (דוא"ל מתאריך 18.11.04 [ההדגשות שלי, ז"ה]):

זאב היקר,

ראשית, רב תודות על השליחה המהירה של המאמר. ביקשת תגובה או הערה. המאמר צודק בהחלט בהעמדה במרכז את ענייניו של שושני בשאלה ולא בתשובה. כמי ששירת אותו מספר שבועות, ושמעתי את שיעוריו בתלמוד וניהלתי שיחות רבות עמו – הרי אוכל רק לחזק את המסקנה הנ"ל. יש דבר אחד שנראה לי בעייתי. מדבר אתה על 'יסודות מסוימים בגישתו החינוכית'. האם לא נכון יותר לדבר על גישתו הלימודית? הוא היה ידוע בתקיפותו, באגרסיביות, והייתי אומר אף בגסות רוח. אתה מביא את המקרה שהוא גער בציבור הלומדים וכינה אותם 'מטומטמים'. יכול אני להעיד שהחברים פחדו לפתוח את הפה פן 'יישטפו'. כלומר, הוא עצמו חסם את הדרך לשאלה, אותה כל כך חייב – מעשה אנטי-חינוכי מן היסוד! נכון, הוא היה גאון, אך גאון מפחיד והייתי אומר נגוע בטירוף, שאין אני יודע להגדירו. מובן, שהערתי לא משנה את המסקנה של המאמר, אך מתוך נסיוני המוזר עם האיש, באתי להתפעל מדרכו הלימודית ולא החינוכית. בעל-דרך או מתודה לימודית, בהכרח אינו חייב תמיד להיות בעל גישה חינוכית. האם אתה מסכים אתי? מעניין אותי לקבל את תגובתך. שוב תודה.

בידידות,

צבי

דבריו של בכרך חשובים. שושני סבר שראשית הלימוד היא השאלה, אבל התנהגותו המאיימת הרתיעה את תלמידיו מלשאול שאלות. הוא 'חסם את הדרך לשאלה ... מעשה אנטי-חינוכי מן היסוד!'. איך אפשר לדבר על 'גישתו החינוכית' של מורה אנטי-חינוכי כזה?!

ובכל זאת, לא שיניתי את המשפט הראשון של המאמר, שכן דבריו של בכרך מקובלים עליי רק עד גבול מסוים. אני מוכן להניח שהתנהגותו הגסה של שושני הייתה במידה רבה תוצאה של 'טירוף' ושהיא לא הייתה מחושבת, אבל אני גם מאמין שבגערותיו ובצעקותיו הוא ביקש ללמד את תלמידיו ששאלת שאלה אמיתית אינה דבר של מה בכך והיא דורשת עוז רוח. שושני, כמדומני, ראה בהתנהגותו התוקפנית מכשיר חינוכי.